

‘Deradicalisering’

Wetenschappelijke inzichten
voor een Vlaams beleid

Lore Colaert (red.)

vlaams
vredesinstituut

‘Deradicalisering’

Wetenschappelijke inzichten
voor een Vlaams beleid

LORE COLAERT (RED.)

Colofon

'Deradicalisering'. Wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid

© Vlaams Vredesinstituut, Brussel, 4 juli 2017

ISBN 9789078864868

REDACTIE

Lore Colaert

EINDREDACTIE

Els Roger

TAALREDACTIE ENGELS

Juleen Eichinger

VERTALING ENGELSE HOOFDSTUKKEN

Production nv

FOTO COVER

© Jimmy Kets

LAYOUT

Karakters

DRUK

Artoos

Verantwoordelijk uitgever: Tomas Baum, Leuvenseweg 86, 1000 Brussel

Met dank aan redactiecomité: Christophe Busch, Rik Coolsaet & Maarten Van Alstein

DISCLAIMER

Hoewel het Vlaams Vredesinstituut uiterste zorgvuldigheid heeft betracht bij de redactie van dit document, kan het niet aansprakelijk worden geacht of gesteld voor mogelijke vergissingen of onvolledigheden. Tevens wordt geen enkele vorm van aansprakelijkheid aanvaard voor enig gebruik dat een lezer van dit document maakt.

Een typologie van 'deradicaliserings'programma's

DANIEL KOEHLER¹

Inleiding

De voorbije decennia zijn overal ter wereld tal van initiatieven in het leven geroepen (zogeheten 'deradicaliseringsprogramma's') om individuen te helpen gewelddadige extremistische en terroristische organisaties de rug toe te keren.² Deze programma's maken deel uit van een ruimer streven om gewelddadig extremisme in het algemeen tegen te gaan (oftewel 'countering violent extremism' [CVE]). Ze kregen veel academische aandacht en zijn een hoeksteen gaan vormen van het antiterrorismebeleid van veel landen.³ De verschillen tussen die deradicaliseringsprogramma's op het vlak van organisatiestructuur, methodologie en doelstellingen zijn wereldwijd echter enorm groot. Omdat er geen 'one-size-fits-all' oplossing voor gewelddadige radicalisering en terrorisme bestaat, is de uitdaging de volgende: hoe kunnen we een coherente typologie van deradicaliseringsprogramma's opstellen, om de sterke en zwakke punten van elk type programma te identificeren, en een richtsnoer te bieden om het juiste programma in een gegeven situatie toe te passen? Om de verschillende effecten, doelgroepen, methoden en actoren bij deradicalisering te overzien, hebben we een overzicht nodig van de basiskenmerken van alle mogelijke organisatorische en institutionele kaders van deradicaliseringsprogramma's. Dat stelt ons dan weer in staat programma's effectief te ontwerpen, evalueren en analyseren. Willen we terrorisme effectief voorkomen of verschillende individuele radicaliseringsprocessen aanpakken en – nog belangrijker – de rekruteringsnetwerken van gewelddadige extremistische groeperingen effectief bestrijden en ontmantelen, dan moeten we verschillende vormen en types deradicaliseringsprogramma's kunnen onderscheiden; want hun verschillende structurele

kenmerken maken ze meer of minder effectief voor specifieke doelstellingen en doelgroepen.

In het verleden zijn in de academische literatuur wel al enkele verschillende types deradicaliseringsprogramma's beschreven, maar er werd nooit echt een coherent typologisch kader opgemaakt om ze naast elkaar te zetten. Bjørgo en Horgan merkten bijvoorbeeld op dat deradicaliseringsprogramma's door gouvernementele of niet-gouvernementele organisaties (ngo's) kunnen worden uitgevoerd.⁴ Stone noemde zes verschillende vormen van deradicaliseringsprogramma's op basis van de *deliverables*: vorming, tewerkstelling, sociocultureel, religieus-ideologisch, psychologisch en extracurriculair.⁵ We hebben echter nood aan een op empirisch bewijs gebaseerd inzicht in de structurele en methodologische verschillen tussen duidelijk identificeerbare types programma's (zoals ze wereldwijd bestaan). In dit hoofdstuk geef ik zo'n eerste algemene typologie van de deradicaliseringsprogramma's.

Elke typologie moet uiteraard op een duidelijke terminologie gebaseerd zijn. Praktijkdeskundigen en academici maken ondertussen een standaard onderscheid tussen 'deradicalisering' en 'disengagement'.⁶ 'Deradicalisering' staat dan voor een verandering van attitudes en het niet meer aanhangen van een extremistische ideologie; 'disengagement' voor een verandering van de fysieke activiteit, met name een vermindering van het deelnemen aan geweld, zonder dat er noodzakelijk een verandering van overtuiging is. Behalve voor individuele veranderingsprocessen, weg van het geweld en van een gewelddadige extremistische ideologie, wordt de term 'deradicalisering' vaak gebruikt om elke inspanning ter preventie van radicalisering te beschrijven, wat voor een niet onbelangrijke conceptuele verwarring zorgt.⁷

In de typologie in dit hoofdstuk moeten 'deradicaliseringsprogramma's' aan een aantal centrale kenmerken voldoen. Ten eerste moet het programma in kwestie

---

'Deradicalisering' staat voor een verandering van attitudes en het niet meer aanhangen van een extremistische ideologie; 'disengagement' voor een verandering van de fysieke activiteit, met name een vermindering van het deelnemen aan geweld, zonder dat er noodzakelijk een verandering van overtuiging is.

---

gericht zijn op individuen of groeperingen die zichzelf als 'radicaal' definiëren – dus een 'extremistisch' beschouwde ideologie aanhangen – en/of politiek gemotiveerd geweld (zoals terreurdaden) gebruiken of bepleiten, en/of officieel lid zijn van een groepering die door de autoriteiten als 'terroristisch' of 'extremistisch' beschouwd wordt. Ten tweede moeten deze pro-

gramma's als doel hebben de doelgroep op lange termijn weer in de samenleving te integreren en eventueel de bovenvermelde criteria die de doelgroep definiëren te wijzigen (lidmaatschap van een groepering, zelfdefinitie, het bepleiten of gebruiken van geweld). Ten derde mogen de programma's in kwestie geen direct geweld gebruiken om dit doel te bereiken – dus geen dwang of foltering – aangezien dat zou betekenen dat het programma slechts een vorm van repressie is.

Deze typologie is descriptief en omvat naast een beschrijving van de verschillende types deradicaliserings- en disengagementsprogramma's ook een theorie over hun mechanismen en methoden, het effect op hun doelgroepen en hun problemen, evenals de sterkten en zwakten die voortvloeien uit hun hoofdkenmerken. Daarnaast toont deze verklarende typologie welk type programma het best geschikt is voor een specifieke context, doelgroep of doelstelling, zodat men deze programma's op lange termijn effectiever kan plannen, ontwerpen en implementeren. Deze typologie is via inductie tot stand gekomen; alle categorieën en kenmerken zijn het resultaat van *in depth* terreinstudies van deradicaliserings- en disengagementsprogramma's van verschillende plaatsen in de wereld.

Preventie, repressie en interventie als instrumenten voor terrorismebestrijding: de kwestie van deradicalisering als 'preventie'

Voor we de verschillende types deradicaliserings- en disengagementsprogramma's bespreken, moeten we de rol en de aard van deradicaliseringsprogramma's binnen het algemene antiterreurlandschap onderzoeken. Algemeen beschouwd kan elke natie methodes en instrumenten toepassen die radicalisering op drie niveaus of impactschalen benaderen: macrosociaal, mesosociaal en microsociaal. Elke natie heeft ook

---

Als de drie impactniveaus met de drie types instrumenten worden gecombineerd, ontstaat een counter-terrorisamenetwerk, dat bestaat uit methodes en instrumenten die elkaar in het ideale geval aanvullen om het risico op gewelddadige radicalisering vanuit elke mogelijke invalshoek aan te pakken.

---

toegang tot drie soorten instrumenten: preventie, repressie en interventie. Het macrosociale niveau omvat instrumenten die op nationale, regionale of stedelijke schaal kunnen worden gebruikt. Het mesosociale niveau omvat affectieve sociale omgevingen, zoals werk, familie, school, gemeenschap of *peer*-groep. Het microsociale niveau focust op het individu (en soms op zijn naaste omgeving). Als de

drie impactniveaus met de drie types instrumenten worden gecombineerd, ontstaat een counterterrorisamenetwerk, dat bestaat uit methodes en instrumenten die elkaar in het ideale geval aanvullen om het risico op gewelddadige radicalisering vanuit elke mogelijke invalshoek aan te pakken (zie onderstaande tabel).

Het Counterterrorisamenetwerk

	Macroniveau	Mesoniveau	Microniveau
Preventie	Onderwijs, onderzoek, middenveld, jeugd- en sociaal werk	Programma's voor sociale cohesie	Workshops met voormalige extremisten in scholen
Repressie	Nationale ordehandhaving	Gemeenschapsgerichte politiezorg, verbod op bepaalde groepen	Opsluiting, huiszoekingen
Interventie	Tegennarratieven	Gezinsbegeleiding	Deradicaliserings-programma's

Repressieve instrumenten zijn het gemakkelijkst te herkennen, want in functionerende, moderne natiestaten vallen die meestal onder de verantwoordelijkheid van de staat. Om een veiligheidsdreiging onder controle te houden, hebben politiediensten, het gerecht en het wettelijk apparaat de taak individuele overtreders (micro-sociaal niveau) te arresteren en te bestraffen, groeperingen (mesosociaal niveau) te verbieden of te arresteren en te bestraffen, en inlichtingen en onderzoeken aan te leveren over specifieke bewegingen, om grenzen te beschermen, de financiële stromen van terroristische organisaties te verstoren enzovoort (macrosociaal niveau). In veel staten zijn meer ‘positieve’ repressieve elementen ingevoerd, zoals gemeenschapsgerichte politiezorg (mesosociaal niveau) of reclasseringsinfrastructuur (microsociaal niveau).

Preventie-instrumenten zijn ontworpen om te voorkomen dat een extremistische of terroristische dreiging zich voltrekt.⁹ Preventie omvat dus instrumenten die met een doelgroep werken die nog niet geradicaliseerd is, om de aantrekkingskracht van terroristische narratieven en ideologieën te verminderen en ondersteuning te bieden aan groepen die als kwetsbare of ‘risicogroepen’ worden beschouwd. Men gaat ervan uit dat preventie een positief effect zal hebben tegen een potentiële toekomstige

betrokkenheid in extremisme of terrorisme.¹⁰ Dit is dan weer gebaseerd op de veronderstelling dat bepaalde sociobiografische factoren – werkloosheid, een gebrek aan onderwijs, mentale problemen enz. – drijvende factoren voor radicalisering zijn.¹¹

Op een macrosociaal niveau zijn typische preventie-instrumenten het onderwijs-systeem (inzake mensenrechten, burgerschapseducatie, respect voor de wet en de overheid enz.) en het brede maatschappelijke middenveld, indien het aan het nationale politieke toneel mag participeren. Mesosociale preventie-instrumenten zijn bijvoorbeeld programma's voor 'sociale cohesie'. Daarbij gaat men ervan uit dat sterke, positieve gemeenschappen weerbaarder zijn tegen terroristische rekruteringspogingen.¹² Op microsociaal vlak behoort elk instrument dat bijdraagt aan het individuele gevoel van 'erbij te horen' en aan burgerzin tot de preventiefamilie.

Merk op dat preventie ruwweg in algemene en gerichte preventie kan worden opgedeeld, naargelang van de mate van strategische focus op een specifieke extremistische dreiging of ideologie. Terwijl het eerste (algemene) preventietype op een brede opvoeding in het gevestigde politieke systeem mikt, tracht gerichte preventie de aantrekkingskracht van een specifieke terroristische of extremistische groepering te verminderen. Vandaar dat dit type preventie vaak 'antiradicalisering' of 'countering violent extremism' (CVE) wordt genoemd.¹³ Deradicaliseringsprogramma's en -inspanningen worden echter ook soms 'preventief' genoemd, vertrekkend van andere classificaties van 'preventie'.¹⁴ Sommigen, zoals Amy-Jane Gielen in haar hoofdstuk in deze bundel, stellen bijvoorbeeld dat deradicalisering in de categorie 'tertiaire'¹⁵ of 'geïndexeerde' preventie thuishoort. 'Tertiaire' preventie gaat terug tot een typologie ontworpen door Caplan, die focuste op het zich voordoen van een als problematisch bestempeld psychologisch element.¹⁶ 'Primaire' preventie tracht dan het ontstaan van dat element te voorkomen, 'secundaire' preventie wil beletten dat het vaste vorm krijgt, en 'tertiaire' preventie wil dan weer voorkomen dat het element zich in de toekomst opnieuw voordoet. Op die manier, en dat was inderdaad Caplans bedoeling, mikt elke poging tot rehabilitatie in essentie op de preventie van recidivisme of van nieuwe overtredingen, wat inderdaad een element kan zijn van post-deradicaliseringswerk. Een ander op deradicalisering toegepast model werd ontworpen door Gordon en onderzoekt, anders dan bij Caplan, een specifieke groep mensen die gezond zijn maar risico zouden kunnen lopen op een bepaalde ziekte.¹⁷ Universele preventie in dit model, streeft naar brede, gemakkelijke en goedkope preventieve zorgmaatregelen, zoals een gezondere voeding. Selectieve preventie gaat dan over meer gedifferentieerde maatregelen, gericht op een groep met een hoger 'besmettingsrisico', en geïndexeerde preventie tot slot op groepen met een hoog risico. Dit vereist wel een reeks welbepaalde en meetbare risicofactoren die duidelijk verband houden met de specifieke ziekte.

Deze preventietypologieën vervormen ons begrip van radicalisering en terrorisme tot een soort van pathologische fenomenen en leiden ons dus af van de mogelijke grondoorzaken.

De vertaling van preventietypologieën afkomstig uit en ontworpen voor het medisch domein van ziektebeheersing naar de domeinen van antiradicalisering, terrorismebestrijding en deradicalisering is om verscheidene redenen problematisch. Om te beginnen

veronderstelt het, of impliceert het op zijn minst, dat gewelddadige radicalisering overeenstemt met een soort ziekte of pathologische afwijking die men met een juiste behandeling kan 'genezen'. Deze preventietypologieën vervormen zo ons begrip van radicalisering en terrorisme tot een soort van pathologische fenomenen en leiden ons dus af van de mogelijke grondoorzaken.¹⁸ In feite hebben weinig benaderingen om terrorisme te verklaren zo algemeen gefaald als de theorieën over psychologische aandoeningen. Om de bekende terrorisme-expert John Horgan te citeren: "Algemeen beschouwd zijn deze pogingen om het bestaan van psychologische abnormaliteit bij terroristen aan te tonen, buitengewoon zwak op vlak van gedragswetenschappelijke standaarden (die op zijn minst een gevoel voor accuratesse veronderstellen)."¹⁹ Meerdere studies hebben zijn visie keer op keer bevestigd. Silke, bijvoorbeeld, stelde in haar gedetailleerd overzicht vast dat "de meeste ernstige onderzoekers ten minste theoretisch menen dat terroristen in essentie normale individuen zijn".²⁰ Deze stelling is bevestigd door case-studies van diverse terroristische groeperingen en individuen, zoals de Duitse Rote Armee Fraktion (RAF)²¹, het Iers Republikeins Leger (IRA)²² en verschillende gemengde steekproeven.²³

De toepassing van de voornoemde klinische classificatie van preventieprogramma's lijkt dus ten zeerste ongeschikt. Ze vereist bovendien een risico-inschattingsinstrument dat erin slaagt een hoge kans op radicalisering te identificeren. Zoals Allard Feddes aangeeft in het vorige hoofdstuk, bestaan er wel verschillende protocollen voor risico-inschatting, maar ontbreekt in complexe sociale processen als radicalisering de causaliteit die de medische preventieclassificaties impliceren. Bovendien leiden deze classificaties ons af van de kerntaak van deradicalisering of *disengagement*, met name de *vermindering van huidige betrokkenheid*, aangezien ze mikken op het voorkomen van toekomstig *recidivisme* – oftewel de potentiële toename van betrokkenheid na een aanvankelijke afname; beide vereisen echter verschillende methoden en benaderingen. Deradicalisering vereist per definitie een persoon die als 'radicaal' kan worden beschouwd, terwijl preventie – zelfs tertiaire preventie – een *a priori* of *a posteriori* activiteit is.

Instrumenten en programma's voor deradicalisering en *disengagement* kunnen dus best worden begrepen als interventies, wat niet betekent dat programma's voor re-integratie, rehabilitatie of deradicalisering niet nauw verbonden zouden zijn met preventie-inspanningen. Zoals Bjørge in zijn negen mechanismen voor misdaad-preventie aangeeft, zijn het aanmoedigen om te breken met crimineel gedrag en het rehabiliteren van gewezen overtredders essentiële instrumenten om misdaad te bestrijden.²⁴ In concreto kunnen deradicaliseringsprogramma's dus ook de rekrutering en de aantrekkingskracht van criminele activiteit tegengaan.

Instrumenten van het interventietype op macrosociaal niveau zijn bijvoorbeeld nationale of internationale counter-narratieve projecten. Net als de preventie-instrumenten willen zij betrokkenheid bij extremisme voorkomen maar ook, idealiter, personen in de eerste fasen van de radicalisering doen twijfelen (zie het hoofdstuk van Doosje en Van Eerten in deze bundel).²⁵ Interventie-instrumenten op het mesosociale niveau mikken op de familie of de sociale omgeving van radicaliserende of geradicaliseerde individuen. Ze zijn bedoeld om de betrokkenheid van het individu bij terrorisme en extremisme te stoppen of af te remmen en ook (idealiter) individuele deradicalisering en *disengagement* uit te lokken. Andere mesosociale interventieprogramma's en trachten volledige extremistische terreurgroepen te deradicaliseren.²⁶ Tot slot werken microsociale interventie-instrumenten met individuen om hen te helpen hun radicale milieu en/of ideologie achter zich te laten.

Zoals reeds vermeld zijn de tools op de verschillende impactniveaus effectiever wanneer ze worden gecombineerd. Ze kunnen elkaar aanvullen met middelen en praktische steun. Gewezen terroristen (microsociale interventieoutput) geven bijvoorbeeld educatieve voordrachten in scholen of aan de media om tegen extremisme en geweld te pleiten.²⁷ Een ander voorbeeld heeft betrekking op de organisatiestructuur van de politie en het gevangeniswezen (repressie op alle niveaus): maakt die rehabilitatie- en deradicaliseringsprogramma's in de gevangenis (microsociale interventie) mogelijk en ondersteunt ze die? Het politie- en gevangenispersoneel kan baat hebben bij een gespecialiseerde opleiding van interventie-experten over de herkenning van radicaliseringsprocessen en over interventiemethodes. Een dergelijke opleiding kan ook nuttig zijn voor preventiewerkers zoals leerkrachten, sociaal werkers of zorgverstrekkers in de geestelijke gezondheid. Kennis van verschillende vormen van extremistische ideologieën, groepsstructuren, pullfactoren, rekruteringscampagnes enzovoort kan met alle andere domeinen van dit netwerk worden gedeeld om de effectiviteit van elk instrument te vergroten.

Types deradicaliseringsprogramma's

Op basis van casestudy's van programma's²⁸ en een overzicht van de bestaande literatuur kunnen drie hoofdkenmerken worden geïdentificeerd van programma's die op individueel niveau interveniëren om het engagement in of de betrokkenheid bij terroristische of extremistische groeperingen te verminderen: (1) actor, (2) contactbenadering en (3) het belang van de ideologische component.

Actor

Zoals Bjørge en Horgan opmerken, zijn deradicaliserings- en disengagementsprogramma's meestal het werk van ofwel gouvernementele, ofwel niet-gouvernementele organisaties (ngo's).²⁹ Deze twee actoren verschillen voornamelijk op vlak van financiële slagkracht en wettelijke verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden. Bovendien bestaan er verschillen in de rol en het belang van het brede maatschappelijke middenveld, vooral tussen westerse democratieën en landen in het Midden-Oosten en Zuidoost-Azië. Terwijl het in de westerse landen meer gangbaar is dat niet-gouvernementele actoren meewerken aan deradicaliserings- en disengagementsprogramma's of ze zelfs volledig uitvoeren, is het werken met actoren uit het maatschappelijke middenveld een vrij nieuw en voorzichtig geïntroduceerd aspect in de landen van het Midden-Oosten en Zuidoost-Azië.³⁰ In Saudi-Arabië, bijvoorbeeld, wordt het maatschappelijke middenveld vooral betrokken in preventie- en antiradicaliseringsprogramma's als onderdeel van de 'media subcommissie'.³¹ Een van de schaarse uitzonderingen is Singapore, waar de 'Religious Rehabilitation Group', een vereniging uit het middenveld van onder andere religieuze leiders, godsdienstige begeleiding geeft in de gevangenis.³² Soms doen privépersonen zoals

gewezen extremisten wel ideologische interventies, meestal in de vorm van individuele debatten; dat gebeurt bijvoorbeeld in Indonesië.³³

Overheidsprogramma's in gevangenissen kunnen overkomen als pogingen van de 'vijand' om de groep met een soort van psychologische oorlogsvoering aan te vallen.

Naast verschillen in middelen en wettelijke verplichtingen kan de vraag wie deradicaliserings- en disengagementsprogramma's uitvoert ook een impact hebben op de geloofwaardigheid van een programma en de doeltreffendheid ervan om de doelgroep te bereiken. Overheidsprogramma's in gevangenissen kunnen bijvoorbeeld overkomen als pogingen van de 'vijand' – die eigenlijk voor

de opsluiting verantwoordelijk is – om de groep met een soort van psychologische oorlogsvoering aan te vallen. Ook religieuze autoriteiten of personeel in zo'n

programma kunnen worden gezien als 'verraders' in dienst van de overheid, wat de kans op afwijzing door de deelnemers vergroot. In het Midden-Oosten en Zuidoost-Azië – bijvoorbeeld in Saudi-Arabië³⁴, Singapore³⁵ of Maleisië³⁶ is het inderdaad gebleken dat *hard-core* en sterk geïdeologiseerde gedetineerden weinig onder de indruk zijn of weinig belangstelling tonen voor door de staat gesponsorde deradicaliseringsprogramma's. Anderzijds heeft men bijvoorbeeld in

Duitsland vastgesteld dat rechtse extremisten met een hoge rang de voorkeur geven aan deradicaliseringsprogramma's van de overheid; dergelijke programma's kunnen hen namelijk een betere bescherming bieden tegen represailles van de gewezen groep en kunnen meer geloofwaardige economische bijstand verlenen dan niet-gouvernementele programma's.³⁷ De economische en sociale ondersteuning en de nazorg na vrijlating, zijn gewoonlijk effectiever wanneer ze via overheidsactoren worden verstrekt, omdat zij nu eenmaal over meer financiële en logistieke middelen beschikken.

Publiek-private samenwerking is nog maar zelden getest, de resultaten van deze tests waren bemoedigend. Publiek-private samenwerkingen kunnen momenteel zelfs worden beschouwd als de meest veelbelovende innovatie in de praktijk van het deradicaliseringswerk.³⁸

Kortom, het type actor dat een deradicaliserings- of disengagementsprogramma uitvoert, kan de perceptie van het programma, de potentiële doelgroep ervan en het succes op lange termijn beduidend beïnvloeden.

Contactbenadering

Een ander essentieel kenmerk van deradicaliserings- en disengagementsprogramma's is de manier waarop zij hun doelgroep trachten te bereiken, of de communicatiestrategie die ze hanteren. Ruwweg zijn er twee benaderingen: de actieve en de passieve. *Actieve* communicatiestrategieën benaderen een specifieke doelgroep proactief en trachten de leden ervan te overhalen om deel te nemen aan het programma en/of het deradicaliseringsproces te beginnen. Deze contactbenaderingen kunnen variëren van niet-dwingende middelen (zoals het aanbod van voordelen in ruil voor de deelname) tot dwingende (zoals foltering) om medewerking te verkrijgen. Ze vereisen ook een directe toegang tot de doelgroep (wat bijvoorbeeld het geval is in de gevangenis). *Passieve* strategieën rekenen op het initiatief van poten-

---

Publiek-private samenwerkingen kunnen momenteel worden beschouwd als de meest veelbelovende innovatie in de praktijk van het deradicaliseringswerk.

---

tiële cliënten om zich open te stellen voor het programma en om hulp te vragen om met hun groep te breken. ‘Passief’ betekent echter niet dat deze programma’s geen public relations of mediacampagnes gebruiken. Juist omdat ze afhankelijk zijn van hun zichtbaarheid en reputatie bij de doelgroep (bijvoorbeeld de neonazibeweging), adverteren ze hun diensten via de kanalen en media die voor de potentiële cliënten relevant zijn, zoals extreemrechtse chatrooms, tijdens betogingen of bij het grote publiek.

Onderzoekers zeggen dat directe pogingen om via een discussie ideologische misvattingen aan te tonen, een hoger faalrisico kunnen hebben; dergelijke overtuigingspogingen lokken krachtige psychologische verdedigingsmechanismen uit en kunnen bestaande overtuigingen zelfs versterken.

Onderzoek heeft uitgewezen dat een ‘cognitieve opening’ essentieel is voor *disengagement* en *deradicalisering*.³⁹ Daarom kunnen deradicaliserings- en disengagementsprogramma’s met een actieve contactbenadering kampen met sterke weerstand of op zijn minst met een hoger faalcijfer in het overtuigen van individuen om deel te nemen. Bovendien is het mogelijk dat de deelnemers (bij-

voorbeeld in een gevangenisprogramma) worden gemotiveerd door de hoop op vervroegde vrijlating. Logischerwijs kunnen actieve deradicaliserings- of disengagementsprogramma’s dus wel een hoger recidivisme- of afwijzingscijfer verwachten, gewoon omdat de individuen die worden benaderd geen cognitieve opening hebben of de verkeerde motivatie hebben om aan het programma deel te nemen. Onderzoekers zeggen bovendien dat directe pogingen om via een discussie ideologische misvattingen aan te tonen, een hoger faalrisico kunnen hebben; dergelijke overtuigingspogingen lokken krachtige psychologische verdedigingsmechanismen uit, zoals afwijzing, en kunnen bestaande overtuigingen zelfs versterken.⁴⁰ Met sommige programma’s, bijvoorbeeld in Saudi-Arabië⁴¹ en Jemen⁴², werd rechtstreeks getracht bij de deelnemers angst, woede en schuld op te wekken om hen te overtuigen met het extremisme te breken, wat op fundamentele methodologische kritiek werd onthaald.⁴³

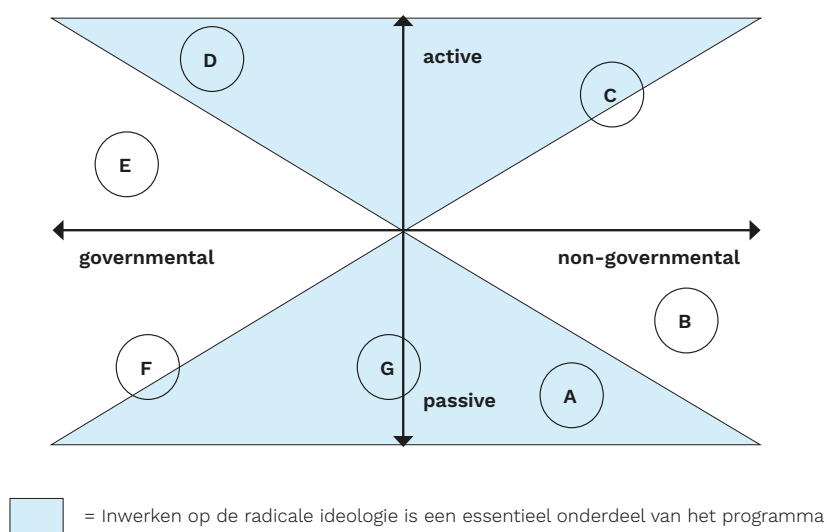
Passieve deradicaliserings- en disengagementsprogramma’s werken vrijwel uitsluitend met personen die belangstelling tonen om een groepering te verlaten en die het programma zelf de hand hebben gereikt. Dat betekent dat deze programma’s automatisch met een zelf geselecteerde groep deelnemers werken, die een cognitieve opening vertonen of ten minste een minimale motivatie en reden hebben om uit te treden.

Relevantie van de ideologische component

In de academische literatuur bestaat er discussie over de vraag *of* men de ideologie van de deelnemers moet aanpakken, *hoe* dat moet gebeuren en of het überhaupt *effectief* zou zijn.⁴⁴ Strikt gesproken kunnen alleen programma's die een ideologische verandering of een psychologische breuk als doel hebben deradicaliseringsprogramma's genoemd worden. Anderzijds gaat onze typologie ervan uit dat veel programma's geen *directe* pogingen doen om de ideologische overtuiging van de deelnemers of hun betrokkenheid bij hun groepering te breken. Dit wordt echter vaak gezien als een *neveneffect* van disengagementactiviteiten. Of de ideologische component wordt vaak op een meer subtiële, verdeckte manier opgenomen, zonder openlijke ideologische of theologische debatten. Terwijl het theologische debat meer gangbaar is in de programma's in het Midden-Oosten of Zuidoost-Azië, worden in de westerse context meer verdeckte of indirecte pogingen gebruikt om een psychologische breuk of ideologische deradicalisering tot stand te brengen.⁴⁵

Het is belangrijk te begrijpen dat deze typologie een zeer dynamisch kader is, zonder duidelijke grenzen en onderworpen aan voortdurend veranderende praktische eisen. De programma's passen hun benadering meestal aan en moeten flexibel omgaan met hun kerntechnieken.

Typologie van deradicaliserings- en disengagementsprogramma's

Zoals bovenstaande figuur toont, kunnen de meeste deradicaliseringsprogramma's wereldwijd worden ingedeeld bij één van zeven grote types. In het niet-gouvernementele domein zijn de programma's die passief met de deelnemers werken, zonder hun ideologie aan de orde te stellen (types A en B) meestal de welbekende 'exitprogramma's' voor individuen die de programma's zelf hebben benaderd om hulp te vragen bij het verlaten van een extremistische groepering. Terwijl de meeste Duitse niet-gouvernementele exitprogramma's minstens beweren de radicale ideologie van de deelnemer actief aan te pakken, sluiten groepen zoals EXIT-Zweden elk ideologisch debat net uit.⁴⁶ Door alleen met individuen te werken die hulp zoeken en al een zekere motivatie tot verandering hebben, beperken de exitprogramma's uiteraard het risico op recidivisme of op het afhaken tijdens de begeleiding. Anderzijds moeten passieve niet-gouvernementele programma's ook een grote zichtbaarheid en aanwezigheid in de publieke en de radicale omgeving in stand houden. Dat dwingt deze organisaties om sterke pr-campagnes te voeren, die dan weer een negatieve impact kunnen hebben op de reputatie van het programma bij potentiële cliënten.

Niet-gouvernementele actieve programma's (type C) komen zelden voor in westerse landen, omdat het voor actoren van het maatschappelijke middenveld erg moeilijk is langs wettelijke weg namen en adressen van radicalen te verkrijgen en hen zonder gevaar voor hun eigen veiligheid te benaderen. In Duitsland zegt slechts één programma deze benadering te hanteren.⁴⁷

In de linkerbovenhoek van de figuur vinden we gouvernementele actieve programma's (type D en E). Dat zijn meestal gevangenisprogramma's met automatische toegang tot potentiële cliënten. Ze trachten de gedetineerden met een variërende mate van vrijwilligheid tot zelfs dwang te overhalen om aan het programma deel te nemen. Bij deze types, wereldwijd de meest gangbare deradicaliseringsprogramma's, is er een groot verschil tussen enerzijds de westerse programma's, die zeer voorzichtig zijn om geen inbreuk te maken op de vrijheid van meningsuiting en religie, en anderzijds de programma's in het Midden-Oosten/Zuidoost-Azië, die een zeer sterke theologische en autoritaire benadering hanteren.⁴⁸ Naast hun potentieel beperkte legitimiteit (ze worden in de ogen van de cliënten gelijkgesteld aan de overheid die hen gevangenhoudt) worden deze programma's geconfronteerd met de moeilijkheid om een cognitieve opening voor potentiële deradicalisering te creëren, en lopen ze het risico dat cliënten om tactische redenen het spel meespelen en hun *disengagement* alleen maar veinzen. Gevangenisprogramma's en actieve gouvernementele deradicaliseringsprogramma's hebben bijgevolg sowieso een hoog recidivisme- en opgavecijfer.

Passieve gouvernementele programma's (type F) behoren tot de categorie van de hotlines of hulplijnen voor verwanten en anderen die het proces van geweldadige radicalisering detecteren en erop ingrijpen. Ze zijn in de voorbije jaren in een groot aantal landen gestart, onder meer in Frankrijk, Duitsland, Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Singapore, Oostenrijk en Canada (Quebec). Maar ondanks de veelbelovende eerste reacties op deze hulplijnen voor familieleden⁴⁹, is geen ervan tot nu toe het voorwerp geweest van een academische evaluatie en lijkt het niveau van de begeleidende opleidingen vrij minimaal.

Om tot een effectieve samenwerking tussen gouvernementele en niet-gouvernementele partners in het CVE-domein te komen zijn kwaliteitsstandaarden op vlak van structurele integriteit essentieel.

Tot slot trachten de programma's op basis van publiek-private samenwerkingen (type G) de troeven van de gouvernementele en de niet-gouvernementele actoren te combineren. Meestal voeren overheidsdiensten er de activiteiten rond *disengagement* uit en middenveldorganisaties de deradicaliseringbegeleiding. Deze samenwerkingen worden gezien als de meest veelbelovende piste voor de toekomst. Maar, om tot een effectieve samenwerking tussen gouvernementele en niet-gouvernementele partners in het CVE-domein te komen zijn kwaliteitsstandaarden op vlak van structurele integriteit absoluut essentieel.⁵⁰

Conclusie en aanbeveling

De sleutel tot impact in CVE en deradicalisering is het inzicht dat er verschillende types interventieprogramma's bestaan, met verschillende kenmerken en prestatieverwachtingen. Aangezien er geen *one-size-fits-all* oplossing voor deradicalisering bestaat, is de keuze van het juiste type programma voor een welomschreven doelgroep en doelstelling de eerste en meest essentiële stap voor de ontwikkeling van effectieve programma's en CVE-strategieën. Onmiddellijk na de keuze voor een programmatype moet men structurele standaarden en definities bepalen als basis voor opleiding en voor de ontwikkeling van procedures.

Aangezien er geen one-size-fits-all oplossing voor deradicalisering bestaat, is de keuze van het juiste type programma voor een welomschreven doelgroep en doelstelling de eerste en meest essentiële stap voor de ontwikkeling van effectieve programma's en CVE-strategieën.

Beleidsmakers doen er goed aan om in een zo vroeg mogelijk stadium standaarden te bepalen voor de structurele integriteit van CVE- en deradicaliseringsprogramma's.

Met die sterke basis maximaliseert men de kans dat een CVE-programma een impact zal hebben en kan men effectieve, duurzame deradicaliseringsinitiatieven opzetten. Die rol van structurele standaarden is even essentieel voor CVE-programma's als voor gewone misdaadpreventie en voor rehabilitatieprogramma's voor gewone overtredders. Checklists voor

structurele integriteit bestaan al in andere domeinen, en het statistisch bewezen verband tussen goed gestructureerde programma's en hogere slaagcijfers biedt een goed argument om deze benadering ook over te brengen naar het domein van deradicalisering en CVE.⁵¹ Dergelijke integriteits-checklists leveren de eerste en meest essentiële basis voor de structurele evaluatie van CVE- en deradicaliseringsprogramma's, omdat ze beleidsmakers in staat stellen om de structurele integriteit van een CVE-programma en dus ook de kans op het bereiken van de doelstellingen te beoordelen. Deze benadering is nog erg nieuw; er bestaat momenteel één checklist voor de structurele integriteit van CVE- en deradicaliseringsprogramma's.⁵² Terwijl andere evaluatieprocedures als zeer ingewikkeld, riskant of ethisch problematisch (bijvoorbeeld experimenten met vergelijkingsgroepen) worden beschouwd, is structurele integriteit echter gemakkelijk en effectief meetbaar en heeft ze meer informatie over de kwaliteit van een programma dan andere benaderingen. Beleidsmakers doen er dus goed aan om in een zo vroeg mogelijk stadium standaarden te bepalen voor de structurele integriteit van CVE- en deradicaliseringsprogramma's. Idealiter zou men nog voor financiering wordt toegekend, de structurele kwaliteit en de kans op impact van het programma moeten onderzoeken. Slecht gestructureerde CVE-programma's zijn immers niet alleen een verspilling van aanzienlijke middelen maar kunnen zelfs het risico op *homegrown* radicalisering en terrorisme vergroten.

EINDNOTEN

- 1 Deze tekst is een vertaling van Koehler, D. (2017), A typology of 'de-radicalisation' programmes, in: Colaert, L. (red.), *'Deradicalisation': Scientific insights for policy*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut. Dit hoofdstuk is gebaseerd op Koehler, D. (2016), *Understanding de-radicalization: Methods, tools and programs for countering violent extremism*, Oxon/New York: Routledge, 111–144. Overlappende inhoud wordt gebruikt met de toestemming van Taylor en Francis.
- 2 Voor een overzicht, zie: *ibid*.
- 3 E.g., Bjørgo, T. & Horgan, J. (2009), *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*, Londen/New York: Routledge; Clubb, G. (2017), *Social movement de-radicalisation and the decline of terrorism: The morphogenesis of the Irish Republicanism movement*, Contemporary Terrorism Studies, New York/Oxon: Routledge; Koehler, *Understanding de-radicalization*; Gunaratna, R. & Bin Ali, M. (2015), *Terrorist rehabilitation: A new frontier in counter-terrorism*, Insurgency and Terrorism Series, New Jersey: Imperial College Press; Horgan, J. (2009), *Walking away from terrorism: Accounts of disengagement from radical and extremist movements*, Londen/New York: Routledge; El-Said, H. & Harrigan, J. (2012), *Deradicalising violent extremists: Counter-radicalisation and deradicalisation programmes and their impact in Muslim majority states*, Londen/New York: Routledge; El-Said, H. (2015), *New approaches to countering terrorism: Designing and evaluating counter radicalization and de-radicalization programs*, New Security Challenges, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- 4 Bjørgo and Horgan, *Leaving terrorism behind*, 252.
- 5 Stone, D.M. (2015), The outcome of a long process: Tracking terrorist rehabilitation and the beginning of a longer one - Implementing best practices in regional contexts, in: Gunaratna, et al., *Terrorist rehabilitation*, 224.
- 6 Horgan, J. & Braddock, K. (2010), Rehabilitating the terrorists? Challenges in assessing the effectiveness of de-radicalization programs, *Terrorism and Political Violence*, 22:2, 267–291.
- 7 Bjørgo and Horgan, *Leaving terrorism behind*, 3.
- 8 Raadpleeg voor een gedetailleerde beschrijving van de typologie: Koehler, *Understanding deradicalization*.
- 9 Christmann, K. (2012), Preventing religious radicalisation and violent extremism: A systematic review of the research evidence, Londen/Swansea: Youth Justice Board for England and Wales; Bjørgo, T. (2013), *Strategies for preventing terrorism*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- 10 Ranstorp, M. & Hyllengren, P. (2013), Prevention of violent extremism in third countries: Measures to prevent individuals joining armed extremist groups in conflict zones, Stockholm: Center for Asymmetric Threat Studies – Swedish National Defence College, online beschikbaar op <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:688158/FULLTEXT01.pdf>, geraadpleegd op 24 mei 2017; Harris-Hogan, S., Barrelle, K. & Zammit, A. (2015), What is countering violent extremism? Exploring CVE policy and practice in Australia, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8:1, 6–24; Romaniuk, P. (2015), Does CVE work? Lessons learned from the global effort to counter violent extremism, n.p.: Global Center on Cooperative Security, online beschikbaar op <http://www>.

- globalcenter.org/publications/does-cve-work-lessons-learned-from-the-global-effort-to-counter-violent-extremism/, geraadpleegd op 24 mei 2017; Williams, M.J., Horgan, J. & Evans, W.P. (2016), Evaluation of a multi-faceted, U.S. community-based, Muslim-led CVE program, n.p.: National Criminal Justice Reference System.
- 11 Christmann, Preventing religious radicalisation and violent extremism.
  - 12 Cantle, T. (2001), Community cohesion: A report of the independent review team, London: Home Office, online beschikbaar op https://www.researchgate.net/publication/239466847_Community_Cohesion_a_Report_of_the_Independent_Review_Team, geraadpleegd op 24 mei 2017; Coaffee, J. & Rogers, P. (2008), Rebordering the city for new security challenges: From counter-terrorism to community resilience, *Space and Polity*, 12:1, 101–118; Speckhard, A. (2010), Prison and community based disengagement and de-radicalization programs for extremists involved in militant jihadi terrorism ideologies and activities, in: Fenstermacher, L., et al. (ed.), *Protecting the homeland from international and domestic terrorism threats: Current multi-disciplinary perspectives on root causes, the role of ideology, and programs for counter-radicalization and disengagement*, Washington, DC: US Department of Defense, online beschikbaar op https://www.start.umd.edu/sites/default/files/files/publications/U_Counter_Terrorism_White_Paper_Final_January_2010.pdf, geraadpleegd op 24 mei 2017; Williams, et al., Evaluation of a multi-faceted, U.S. community-based, Muslim-led CVE program.
  - 13 E.g., see Harris-Hogan, S., Barrelle, K., Zammit, A. (2015), What is countering violent extremism? Exploring CVE policy and practice in Australia, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8:1, 6–24.
  - 14 E.g., Bjørge, T. (2011), Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups, *Crime, Law and Social Change*, 55:4, 277–285; Williams, M.J., Horgan, J.G. & Evans, W.P. (2015), The critical role of friends in networks for countering violent extremism: Toward a theory of vicarious help-seeking, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8:1, 45–65.
  - 15 E.g., Harris-Hogan, et al., What is countering violent extremism?
  - 16 Caplan, G. (1964), *Principles of preventive psychiatry*, New York: Basic Books.
  - 17 Gordon, R.S. (Jr.) (1983), An operational classification of disease prevention, *Public Health Reports*, 98:2, 107–109.
  - 18 Zie: Kruglanski, A.W. & Fishman, S. (2006), The psychology of terrorism: ‘Syndrome’ versus ‘tool’ perspectives, *Terrorism and Political Violence*, 18:2, 193–215.
  - 19 Horgan, J. (2005), *The psychology of terrorism*, London/New York: Routledge, 56.
  - 20 Silke, A. (1998), Cheshire-cat logic: The recurring theme of terrorist abnormality in psychological research, *Psychology, Crime and Law*, 4:1, 53.
  - 21 Rasch, W. (1979), Psychological dimensions of political terrorism in the Federal Republic of Germany, *International Journal of Law and Psychiatry*, 2:1, 79–85.
  - 22 Heskin, K. (1984), The psychology of terrorism in Northern Ireland, in: Yonah, A. & O’Day, A. (ed.), *Terrorism in Ireland*, New York: St. Martin’s Press.
  - 23 E.g., McCauley, C.R. & Segal, M.E. (1987), Social psychology of terrorist groups, in: Hendrick, C. (ed.), *Group processes and intergroup relations: Review of personality and social psychology*, Thousand Oaks, CA: Sage; Taylor, M. & Quayle, E. (1994), *Terrorist lives*, London: Brassey’s.
  - 24 Bjørge, T. (2016), *Preventing crime: A holistic approach*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire/New York: Palgrave Macmillan, 2.

- 25 Ashour, O. (2010), Online de-radicalization? Countering violent extremist narratives: Message, messenger and media strategy, *Perspectives on Terrorism*, 4:6, 15–19, online beschikbaar op <http://www.terrorismanalysts.com/pt/index.php/pot/article/view/128/html>, consulted on 24 May 2017; Braddock, K. & Horgan, J. (2015), Towards a guide for constructing and disseminating counter-narratives to reduce support for terrorism, *Studies in Conflict & Terrorism*, 39:5, 381–404; Briggs, R. & Feve, S. (2013), Review of programs to counter narratives of violent extremism, London: Institute for Strategic Dialogue.
- 26 E.g., Ashour, O. (2009), *The deradicalization of jihadists: Transforming armed Islamist movements*, New York/London: Routledge; Gunaratna, R. & Bin Ali, M. (2009), De-radicalization initiatives in Egypt: A preliminary insight, *Studies in Conflict & Terrorism*, 32:4, 277–291; El-Said, H. (2012), Clemency, civil accord and reconciliation: The evolution of Algeria's deradicalization process, in: El-Said et al., *Deradicalising violent extremists*, 14–49.
- 27 Deze voordrachten van gewezen extremisten geven input voor een gerichte preventie op alle niveaus; raadpleeg voor een diepgaande bespreking: Alonso, R. & Díaz Bada, J. (2016), What role have former ETA terrorists played in counter terrorism and counter radicalization initiatives in Spain? *Studies in Conflict & Terrorism*, 39:11, 982–1006; Clubb, G., The role of former combatants in preventing youth involvement in terrorism in Northern Ireland: A framework for assessing former Islamic State combatants, *Studies in Conflict & Terrorism*, 39:9, 842–861.
- 28 Raadpleeg voor een gedetailleerde lijst: Koehler, *Understanding deradicalization*.
- 29 Bjørgo, et al., *Leaving terrorism behind*, 252.
- 30 E.g., El-Said, H. & Barrett, R. (2012), Saudi Arabia: The master of deradicalization, in: El-Said, et al., *Deradicalising violent extremists*, 194–226; Gunaratna et al., De-radicalization initiatives in Egypt; Harrigan, J. (2012), The rise of religious-based radicalism and the deradicalization programme in Bangladesh, in: El-Said et al., *Deradicalising violent extremists*, 50–73; Hettiarachchi, M. (2015), Sri Lanka's rehabilitation programme: The humanitarian mission two, in: Gunaratna, et al., *Terrorist rehabilitation*, 103–131; Idris, I. & Taufiqurrohman, M. (2015), Current state of Indonesia's deradicalisation and rehabilitation programme, in: Gunaratna, et al., *Terrorist rehabilitation*, 71–102.
- 31 Al-Hadlaq, A. (2015), Saudi efforts in counter-radicalisation and extremist rehabilitation, in: Gunaratna, et al., *Terrorist rehabilitation*, 21–39; El-Said, et al., Saudi Arabia.
- 32 Gunaratna, R. & Bin Mohamed Hassan, M.F. (2015), Terrorist rehabilitation: The Singapore experience, in: Gunaratna, et al., *Terrorist rehabilitation*, 41–70; Ramakrishna, K. (2014), The 'three rings' of terrorist rehabilitation and counter-ideological work in Singapore: A decade on, in: Silke, A. (ed.), *Prisons, terrorism and extremism: Critical issues in management, radicalisation and reform*, London: Routledge.
- 33 Rabasa, A., et al. (2010), *Deradicalizing Islamist extremists*, Santa Monica, CA: RAND Corporation; Istiqomah, M., De-radicalization program in Indonesian prisons: Reformation on the correctional institution (2011), <http://ro.ecu.edu.au/act/13/>, geraadpleegd op 14 juni 2017; Osman, S. (2014), Radicalisation, recidivism and rehabilitation: Convicted terrorists and Indonesian prisons, in: Silke, *Prisons, terrorism and extremism*, 214–229; Idris and Taufiqurrohman, Current state of Indonesia's deradicalisation and rehabilitation programme.
- 34 Al-Hadlaq, Saudi efforts in counter-radicalisation and extremist rehabilitation.
- 35 Ramakrishna, The 'three rings' of terrorist rehabilitation.

- 36 Harrigan, J. (2012), Malaysia: A history of dealing with insurgency and extremism, in El-Said et al., *Deradicalising violent extremists*, 140–160.
- 37 Glaser, M., Hohnstein, S. & Greuel, F. (2014), Ausstiegshilfen in Deutschland. Ein Vergleichender Überblick Über Akteure Und Vorgehensweisen, in: Rieker, P. (ed.), *Hilfe Zum Ausstieg? Ansätze Und Erfahrungen Professioneller Angebote Zum Ausstieg Aus Rechtsextremen Szenen*, Weinheim: Beltz Juventa, 45–76.
- 38 Zie ook: Beutel, A. & Weinberger, P. (2016), Public-private partnerships to counter violent extremism: Field principles for action, in *Final Report to the U.S. Department of State*, College Park, MD: START; Koehler, D. (2015), Using family counselling to prevent and intervene against foreign fighters: Operational Perspectives, methodology and best practices for implementing codes of conduct, in: Middle East Institute (ed.), *Understanding deradicalization: Pathways to enhance transatlantic common perceptions and practices*, n.p.: Middle East Institute & Fondation pour la Recherche Stratégique; Koehler, D. (2015), Family counselling, de-radicalization and counter-terrorism: The Danish and German programs in context, in: Zeiger, S. & Aly, A. (ed.), *Countering violent extremism: Developing an evidence-base for policy and practice*, Perth: Curtin University.
- 39 Bv. Fink, C.N. & Haerne, E.B. (2008), Beyond terrorism: Deradicalization and disengagement from violent extremism, <https://www.ipinst.org/2008/10/beyond-terrorism-deradicalization-and-disengagement-from-violent-extremism>, consulted on 24 May 2017; Garfinkel, R. (2007), Personal transformations: Moving from violence to peace, <https://www.usip.org/publications/2007/04/personal-transformations-moving-violence-peace>, consulted on 24 May 2017; Rabasa, et al., *Deradicalizing Islamist extremists*.
- 40 E.g., Braddock, K. (2014), The talking cure? Communication and psychological impact in prison deradicalisation programmes, in Silke, *Prisons, terrorism and extremism*, 60–74; Dalgaard-Nielsen, A. (2013), Promoting exit from violent extremism: Themes and approaches, *Studies in Conflict & Terrorism*, 36:2, 99–115.
- 41 Al-Hadlaq, Saudi efforts in counter-radicalisation and extremist rehabilitation.
- 42 E.g., Birk, A.S. (April 2009), Incredible dialogues: Religious dialogue as a means of counter-terrorism in Yemen, *Developments in radicalisation and political violence*, 1–21; Boucek, C., Beg, S. & Horgan, J. (2008), Opening up the jihadi debate: Yemen's committee for dialogue, in: Bjørgo, et al., *Leaving terrorism behind*, 181–192.
- 43 Williams, M.J. & Lindsey, S.C. (2014), A social psychological critique of the Saudi terrorism risk reduction initiative, *Psychology, Crime & Law*, 20:2, 135–151.
- 44 Nl. de 'brede' tegenover de 'enge' benadering, zie: Clubb, G. (2015), De-radicalization, disengagement and the attitudes-behavior debate, in: Kennedy-Pipe, C., Clubb, G. & Mabon, S. (ed.) (2015), *Terrorism and political violence*, London: Sage, 258–266.
- 45 Voor voorbeelden uit Zweden en Nederland, zie: Christensen, T.W. (2015), How extremist experiences become valuable knowledge in EXIT programmes, *Journal for Deradicalization*, 3, 92–134; Schuurman, B. & Bakker, E. (2015), Reintegrating jihadist extremists: Evaluating a Dutch initiative, 2013–2014, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8:1, 66–85.
- 46 Christensen, How extremist experiences become valuable knowledge in EXIT programmes.
- 47 Glaser, Hohnstein, and Greuel, Ausstiegshilfen in Deutschland.
- 48 Koehler, *Understanding deradicalization*.
- 49 Koehler, Using family counseling to prevent and intervene against foreign fighters; Koehler, Family counselling, de-radicalization and counter-terrorism.

- 50 Koehler, D. (2017), Structural quality standards for work to intervene with and counter violent extremism, Baden-Württemberg: Ministry of the Interior, Digitisation and Migration Baden-Württemberg.
- 51 Latessa, E.J. (2013), Evaluating correctional programs, in: *Resource material series*, Rockville: National Criminal Justice Reference Service (NCJRS).
- 52 Koehler, Structural quality standards.

